

В. – с. Волиця Гусятинського р-ну Тернопільської області
Г. – с. Голенищево Чемеровецького р-ну Хмельницької області
П. – с. Пісочна Городоцького р-ну Хмельницької області
К. – с. Купин Городоцького р-ну Хмельницької області
Сух. – с. Суходіл Борщівського р-ну Тернопільської області
В.Л. – с. Велика Левада Городоцького р-ну Хмельницької області
Кр. – с. Криків Чемеровецького р-ну Хмельницької області
Сок. – с. Сокиринці Борщівського р-ну Тернопільської області
Гук. – с. Гуків Чемеровецького р-ну Хмельницької області
Н. – с. Нивра Борщівського р-ну Тернопільської області
Ч. – с. Чернокозинці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області
Ур. – с. Урожайне Борщівського р-ну Тернопільської області
З. – с. Завалля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області
Жв. – с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області
Юрк. – с. Юрківці Заставнівського р-ну Чернівецької області
Кл. – с. Клішківці Хотинського р-ну Чернівецької області
Р. – с. Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької області
Баб. – с. Бабшин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області
Грин. – с. Гринчук Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області
Мал. – с. Малинівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області
С. – с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області
М. – с. Мошанець Кельменецького р-ну Чернівецької області
Вар. – с. Вартиківці Кельменецького р-ну Чернівецької області
Б. – с. Бузовиця Кельменецького р-ну Чернівецької області
Ів. – с. Іванівці Кельменецького р-ну Чернівецької області

Olha Zhvava. Nomination of funeral ceremony on the joint of dialects of Podolya and Naddnestranshina and Bukovyna.

The article is devoted to the nomination of family ceremonies on the joint of dialects of Podolya and Naddnestranshina and Bukovyna (on material of funeral ceremony). First in Ukrainian linguistics the vocabulary of family ceremonies of the given region is entered in the appeal, the structural organization of ceremonial actions with pointing of features is given.

The key-words: nomen, ceremonies, funeral ceremony.

Марина ТКАЧУК (Київ)

© 2009

**ЛЕКСИЧНА РЕМОТИВАЦІЯ БОТАНІЧНОЇ ЛЕКСИКИ В
ЧОРНОБИЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ¹**

Статтю присвячено явищу лексичної ремотивації фітономенів (народної етимології) у чорнобильських говірках. Відзначено, що у досліджуваних говірках реалізується кілька типів лексичної ремотивації: зі зміною фонетичної форми слова і без неї. Визначено типи семантичних асоціацій, на основі яких відбувається народноетимологічне зближення; виділено моделі ремотивації, зокрема формальну ремотивацію, завдяки яким відбувається розширення складу тематичної групи ботанічної лексики у чорнобильських говірках.

¹ Донедавна поняття “чорнобильські говірки” співвідносилось із частиною середньополіського говору. Однак після Чорнобильської катастрофи воно набуло нового значення: сьогодні цим терміном називаються насамперед говірки переселенців із Чорнобильської зони (докл. див.: [Говірки : 7]).

Ключові слова: *фітономени, лексична ремотивація, формальна ремотивація, моделі ремотивації, семантичне асоціювання.*

Явище ремотивації слів (народної етимології)², що є встановленням нової мотивованості слова внаслідок реетимологізації, неодноразово ставало об'єктом зацікавлення лінгвістів. У діалектно-розмовній мові виявлено два типи ремотивації – лексичну і структурну. Лексична ремотивація виникає як результат заміни синхронно непрозорої (забутої) внутрішньої форми та встановлення носіями мови нових семантичних зв'язків за рахунок уподібнення до зрозумілих лексем. “Приводом для таких зближень слугує випадкова (не зумовлена спільністю походження) звукова подібність лексичних одиниць, що викликає у мовців уявлення про формальну і смислову залежність цих слів одне від одного” [Гридина 1989 : 3].

Різним аспектам ремотивації на основі матеріалів діалектної та літературної мови присвячено праці І. О. Бодуена де Куртене, Л. А. Булаховського, О. Й. Блінової, М. Д. Голева, П. Ю. Гриценка, Т. О. Грідіної, Й. О. Дзєндзелівського, І. В. Сабадоша та ін.

О. Й. Блінова виділяє дві форми лексичної ремотивації. В одних випадках цей процес супроводжується зміною фонетичної форми слова, в інших відбувається без змін [Блінова]. У ботанічній лексиці чорнобильських говірок зафіксовано обидві форми лексичної ремотивації.

Так, без зміни фонетичної форми відбувається ремотивація фітономена *ser'dechn'ik* (ймовірно, одна з рослин *Centarium*). І. В. Сабадош мотивує назву використанням рослини при хворобах серця [Сабадош 1996 : 127]. У сучасних чорнобильських говірках діалектоносії мотивують назву формою ягоди рослини. Отже, відбувається ремотивація фітономена за ознаками ‘лікувальні властивості рослини’ → ‘форма ягід рослини’: “*Йагодка 'наче та'ка / 'йак 'серден'ко*” (ЛБ.).

Назву *м'іл'н'анка* ‘мильнянка лікарська, *Saponaria officinalis L.*’ у деяких чорнобильських говірках мотивовано формою рослини: “*М'іл'н'анка бо ма'бут' та'ке м'іл'ке*” (Вар.). Зважаючи на давнє використання рослини як миючого засобу, І. В. Сабадош реконструює назву так: **мьльникъ < *мудльникъ* [Сабадош 1996 : 45]. Аналогічний фітономен відомий багатьом слов'янським мовам (рос. *мьльнянка*, бр. *мьльнік*, польск. *mydlnica, mydelnica, mydlis*, слц., вл. *mydlca*, чеськ. *mydlce* тощо) і є похідним утворенням від ‘мило’ [Machek : 314; ЕСУМ III : 461]. Модель ремотивації: ‘застосування рослини’ → ‘форма рослини’.

Фітономени *та'тарка, та'тарс'ке 'з'ел':е* ‘аїр тростиновий, лепеха звичайна *Asogus salamus L.*’ є похідними утвореннями від *тат'ар* ‘татарин’, зумовлені тим, що рослина занесена на територію України татарами [ЕСУМ V : 526 – 527; Ілл'ичевський : 69]. У чорнобильських говірках відбувається народно-культурне переосмислення походження назв *та'тарка, та'тарс'ке 'з'іл':а* ‘аїр тростиновий, лепеха звичайна *Asogus salamus L.*’, пов'язане з народною легендою: “*Ну пат'аму шо там же д'е // йа 'чула так шо йак та'тари' наступал'і / у ба'лотах а'н'і па'г'ібл'і / то там же та'тарс'к'е 'з'іл':а це 'ви'росло // а'но как би ат'пуг'івайушче шос' та'к'е от // ма'йе йа'к'ес' та'к'е с'воїство // а там ў нас 'дуже ба'гато па'г'ібло та'тар / д'це д'е П'ру'п'ат' наст'ройіл'і*” (Руд.). При цьому мотиватор залишається незмінним.

Топонімічною легендою пояснено також назву фітономена *чор'ноби'л' (чор'нобил', чер'ноб'іл'ець, ч'ерна'б'іл'н'ік, чер'ноби'л'н'ік)* ‘полин звичайний, чорнобиль, *Artemisia vulgaris L.*’: “*Йа ж 'чула шо там 'бил'і та'к'ііе т'а'жолііе 'годи і там бал'та 'бил'і та'к'ііе шо та'тари прокл'али' це все // а'н'і там па'г'ібл'і // ска'зал'і 'наче шо тут н'е 'буд'е жи'т':а / черна'г'іб'ел' 'буд'е / Чер'ноб'іл' // і наз'вал'і Черна'г'іб'ел' // чер'ноби'л'н'ік оце же тра'ва йе там / ч'ерна'б'іл'н'ік / ч'ер'ноб'іл'ець // і тут йе ч'ер'ноб'іл'ець*” (Руд.). Згідно з легендою, назва рослини походить від топоніма *Черна'г'іб'ел' > Чер'ноб'іл'.* А. М. Шамота відзначає “десемантизацію і морфологізацію іменникової частини цієї назви” [Шамота : 95-96]. Назва є складним утворенням, що зводиться до праслов'янського **čьrnobуль* (**čьrn* – “чорний”, **буль* – “трава”) [Шамота : 95-96; ЕСУМ I : 183], і мотивована зовнішнім виглядом рослини (червоними мітелками, на відміну від сивого полину *Artemisia Absinthium L.*) [Меркулова : 122].

² На позначення цього ж явища також застосовуються терміни “народна етимологія”, “неправдива етимологія”, “семасіологізація”, “семасіологічна асиміляція”, “реетимологізація” тощо [Блінова; Гридина 1989].

ще раніше – у XIVXV ст. [Сабадош 1996 : 82-83; ЕСУМ V : 321]. Р. В. Болдирев зазначає, що пізніше ця назва могла бути перенесена на інші рослини, проте причини перенесення незрозумілі. Також назва може бути результатом зближення з цією назвою народної назви підмаренника чіпкого *Galium aparine* L., оскільки в інших східнослов'янських мовах зафіксовано подібні назви: укр. *маренник*, бр. *маруна*, *мір*, рос. *маренá* [ЕСУМ V : 321-322]. У сучасних чорнобильських говірках спостерігаємо спробу мотивувати затемнену назву фонетичним зближенням з рос. *смирный* і приписуванням рослині властивостей оберега: “*Ва'но та'к'е 'нач'е ка'л'уч'ен'к'е / с'м'ірна ў'нас на'й'о'го ка'зали // ка'зали це й'о'го на'пр'і'м'ер на т'рої'цу св'є'ті'ли / ну пр'і'носили у'хату ў'же да й'о'го са'хра'н'али шоб у'хат'і бу'м'ір // с'м'ірна шо ў'же 'нач'е й'ак зм'і'руй'е*” (Рз.).

У чорнобильських говірках зафіксовано ремотивацію лексеми *от'кас'н'ік* (*ат'кас'н'ік*) у різних значеннях. Сучасні діалектоносії мотивують назву лікувальними властивостями рослини: “*Ат'кас'н'ік бу'у / ат'каш'у*” (Руд.). Натомість лексема є похідним утворенням від дієслова **відхасати* “відганяти, лякати” (пор. *хасатися* “сторонитися, лякатися, цуратися”) [ЕСУМ I : 395]. Можна припустити, що рослину використовували як оберіг; у такому разі ремотивація відбувається за ознаками ‘магічні властивості’ → ‘лікувальні властивості’.

У чорнобильських говірках поширено кілька назв гірчаку *Polygonum bistorta* L.: *г'ір'чак* (*гар'чак*, *гор'чак*) та *'ракова 'и'ї'їка* (Луб., Рз., Руд.). Остання назва мотивована зовнішніми особливостями рослини, а саме червонуватим кольором коріння з численними рубцями [Меркулова : 42]. В окремих випадках відбувається ремотивація назви за ознаками ‘колір рослини’ → ‘лікувальні властивості’: “*О'це ко'лі'с' казали г'ір'чак // 'даже рак л'іку'вали / хоч й'о'го ка'лис' же'ж 'мало бу'ло / ну це 'тоже 'даже и'че 'й'акос' г'ір'чак 'ракова 'и'ї'їка*” (Лб.).

З назвою *про'чи'сн'ік* пов'язана легенда: “*Це й'а спом'і'най'у спом'і'най'у шо ме'н'і 'мама ко'лис' ка'зала шо во'но так рос'те // про'чи'сн'ік бо про'чиста 'мати й'ї'ла і'ў'й'є'й'є бу'у жи'в'і'т бо'л'є'у / і'ва'на 'в'і'р'вала кар'є'н'ца й'а'когос' / й'а'кус' тра'ву 'в'і'р'вала / отку'сі'ла і'з'но'у застр'є'к'нула туд'а ў'земл'у // і'во'но та'к'е / во'на ме'н'і ко'лис' і'по'казувала // й'ак 'в'і'т'ан'є'ш / ко'р'є'нч'і'к 'ім'є'н:о пр'і'м'є'н'али од'м'к'і'шечн'і'ка ў'нутр'є'н'є / дик та'к'е то'о'но 'наче од'кусане ко'н'і'т'ачко // та'к'е 'наче о'но од'кусані' кар'є'нец'” (Ус.). Назва мотивована дієсловом *чистити*, що пояснюється лікувальними властивостями рослини ‘очиток їдкий, *Sedum acre* L.’, яку використовували для лікування шлунка та різних виразок на шкірі [Меркулова : 109]. У легенді відбито народноетимологічне зближення номена *про'чи'сн'ік* з іменем *про'чиста 'мати*. Якщо, наприклад, у назвах *'зайч'і'ко'у час'н'ік*, *зайд'чі'й'є гр'і'б'ї'*, *кур'є'сл'і'п*, *ку'р'і'на слеп'є'та* та ін. самі властивості денотата визначили вибір нового мотиватора, то мотивація номена *про'чи'сн'ік* < *про'чиста 'мати*, за Т. О. Грідіною, є формальною, тобто такою, що “має стихійну настанову на “пояснення” одного слова за рахунок іншого шляхом хоча б зовнішнього уподібнення незрозумілої в мотиваційному відношенні форми знайомому виду; перетворена лексема містить “інформацію” про свій формальний мотиватор” [Гридина 1989 : 19] (аналогічним випадком практично довільної асоціації при мотивації лексеми є назви *'пол'за* ‘ріпак, *Brassica napus* L.’, *покла'жан* ‘помідор звичайний, *Lycopersicon esculentum* L.’). Кінцевим результатом такої формальної мотивації є “усталення нових асоціативних зв'язків, які оцінюються, як закономірні й вихідні, а не вторинні” [Гриценко : 122].*

Іншим типом семантичної асоціації є назва *наду'ван'чик'ї'* ‘кульбаба лікарська, *Taraxacum officinale* L.’ (Зм.). Т. О. Грідіна зазначає, що такі асоціації ґрунтуються на основі “стійких смислових міжслівних зв'язків, а також синтагматичних відношень, в яких реалізуються значення слів” і можуть виступати “визначальним фактором народноетимологічних зближень” [Гридина 1984 : 151]. Номен *наду'ван'чик* утворено від рос. *одуванчик* шляхом зближення двох однокореневих дієслів *одуть* (‘тс.’ *обдутъ*) [Меркулова : 101] і *надути*.

Отже, шляхом народноетимологічного осмислення окремих фітономенів відбувається розширення складу тематичної групи ботанічної лексики, а також мотиваційних моделей, за якими їх утворено. Ремотивація ботанічних назв може бути зумовлена забуванням народно-культурного гл'а, в контексті якого функціонувала лексема (наприклад, коли рослину використовували у певній магічній функції або коли її застосовували з лікувальною метою), або, навпаки, приписуванням рослині магічних чи лікувальних властивостей. Часто мотивація номенів зумовлена наявністю характеристик денотата, які скеровують різні напрямки асоціювання. У цьому разі можливе варіювання мотиваційних ознак у межах однієї говірки. Також інколи засвідчено паралельне вживання вихідної лексеми і лексеми-трансформи, що зазнала народноетимологічного осмислення.

ЛІТЕРАТУРА

- Блинова:** Блинова О. И. Мотивология и ее аспекты. – Томск, 2007. – 394 с.
- Гридина 1984:** Гридина Т. А. О характере смысловых ассоциаций в процессе народной этимологии // Этимологические исследования. Сб. науч. трудов. – Свердловск, 1984. – Вып. 3. – С. 141-154.
- Гридина 1989:** Гридина Т. А. Проблемы изучения народной этимологии: Пособие к спецкурсу. – Свердловск, 1989. – 72 с.
- Гриценко:** Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – 272 с.
- Дзензелівський:** Дзензелівський Й. О. Спостереження над народною етимологією в українській мові // Дослідження з української діалектології. Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 6-46.
- Етимологія:** Етимологія і народна етимологія // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 82-83.
- Іллічевський:** Іллічевський С. М. Українські назви рослин, їх походження та класифікація // Записки Полтавського інституту народної освіти. – Т. IV. – Полтава, 1927. – С. 62-74.
- Карпова:** Карпова В. Л. Староукраїнські вторинні назви рослин // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 46-54.
- Меркулова:** Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. Травы, грибы, ягоды. – М., 1967. – 257 с.
- Сабадош 1996:** Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород, 1996. – 192 с.
- Шамота:** Шамота А. М. Назви рослин в українській мові. – К., 1985. – 164 с.
- ДЖЕРЕЛА**
- Говірки:** Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд. Гриценко П. Ю. та ін. – К.: Довіра, 1996. – 358 с.
- ЕСУМ:** Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 1 – 5. – К., 1982 – 2006.
- Сабадош 1999:** Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород: Ужгород. держ. ун-т, 1999. – 104 с.
- Machek:** Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1954. – 628 s.

Позначення говірок (усі населені пункти розташовано у Київській обл.)³

Бн. – Бенівка, Чорнобильський р-н; Вар. – Варовичі, Поліський р-н; Зм. – Зимовище, Чорнобильський р-н; Куп. – Купувате, Чорнобильський р-н; Луб. – Луб'янка, Поліський р-н; Оп. – Опачичі, Чорнобильський р-н; Рз. – Розсоха, Чорнобильський р-н; Руд. – Рудьки, Чорнобильський р-н; Ст. Ш. – Старі Шепеличі, Чорнобильський р-н; Ст. – Стебли, Поліський р-н; Ус. – Усів, Чорнобильський р-н.

Maryna Tkachuk. The lexical remotivaion of the plants' names in the Chornobyl dialects.

The article is devoted to the phenomenon of the lexical remotivation (folk-etymology) of the plants' names in the Ukrainian Chornobyl dialects. Several types of the lexical remotivation are materialized in the investigated dialects according to the fonetical modification. In the article there were also determined the types of the semantic associations which became basic for the folk-etymological approach. The author accentuated the models of remotivation, including the formal remotivation, which cause the extension of the plants' names lexical group in Chornobyl dialects.

Key words: the names of plants, lexical remotivation, formal remotivation, the models of remotivation, semantic associate.

³ Записи здійснено у місцях компактного проживання переселенців із Чорнобильської зони, а саме: у різних населених пунктах Васильківського та Макарівського районів Київської області.